

ԱՆԱԾԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

Վ. ՏԱՐԻ

ՕԴՈՍՏՈՍ 1901

ԹԻԻ 8

ՄԽԻԹԱՐ

ՄԽԻԹԱՐԻ ԳՈՐԾԸ

— 0 —

Այն հանգիստութեանց առթիւ, որով վեհեօ-
կի Մխիթարեանները երկուհարիւրամեակը կը
տօնեն իրենց տանը հիմնադրին, կ'ուզեմ զի վեր
հանել, աւելի մանրախոյզ քննութիւնով մը

քան ինչ որ կրցած եմ ընել այստեղ ասկից
առաջ երեւցած ուրիշ յօդուածներու մէջ, բուն
իսկ նկարագիրը ճիշդին զոր փորձեց եւ յա-
ջողցուց մտքի ու կամքի այդ հերոսը :

Մխիթարի եւ իր յաջորդներուն գործը կը
բաժնուի երկու հատուածներու, որոնց ա-
ռաջինը կը կայանայ արդի Հայութիւնն իր
անցեալին ոգումով վերականգնելու, եւ երկ-
րորդը՝ հայ միտքն արեւմտեան քաղաքակր-
թութեան հետ անմիջականօրէն ու մշտապէս
հաղորդակից ընելու մէջ : Գործունէութեան
այդ երկու ճիւղին մէջ ալ, Մխիթարի տու-
նը կատարած է անդնահատելի դեր մը, բայց
երկրորդին մէջ է որ պէտք է տեսնել Մխիթար-
եանց ճշմարիտ փառքի տիտղոսը : Մխիթար
եւ իր յաջորդներն ամենէն մեծ սատարը եւ
ղած են արդի Հայութեան «եւրոպացումին» :

Արդարեւ, հայ մտքին հինաւորաց յիշա-
տակարանները փոշինեցու տակէն արթնցնե-
լու եւ անոնց լոյսի մէջ զրուելովը հայ
ժողովուրդն իր բարոյական քուենէն ցնցե-
լու գործը՝ Մխիթարի միաբանութեան
հետ, եթէ ոչ անոր չափ եւ անոր պէս, կա-
տարած են ուրիշ կեդրոններ ալ, — Երուսա-
ղէմի, Էջմիածնայ միաբանութիւնները, եւն. ,
— բայց ոչ մէկ հայկական հաստատութիւն
այնքան ինքնատիպ, այնքան խորունկ ու տե-
ւական ազդեցութիւն մը չէ ունեցած Հայոց

վրայ՝ արեւմտեան ոգիին, ճաշակին, բարձր-
բուն մեր մէջ տարածման տեսակէտով՝ որքան
Մխիթարի տունը :

Սկիզբէն ի վեր հայ ժողովուրդը բնագոյական
ձգտում մը ցոյց տուած է Արեւմուտքի գա-
ղափարներն իւրացնելու ։ Տիրդան Բ․ իր
մայրաքաղաքը յոյն արուեստին ու յոյն մը-
տածման գեղեցկութիւններովն ուզեց զարդա-
րել Վոսաձապուն եւ Սահակ հայ պատանու-
թեան ծաղիկը Յունաստան զրկեցին՝ արեւ-
մտեան կաղապարին մէջ ձուլելու ։ Խորհու-
ցին, Նարեկացին, Լամբրոնացին, Շնորհալին
իրենց գործին արեւելեան միջանուռութեան
խորքին վրայ արեւմուտքի ոգւովը ճը-
կած ու յղկուած մտքի մը շնորհը երեւան
բերին ։ Բայց երբեք հայ ժողովուրդը չէր ունե-
ցած մշտական կեդրոն մը Արեւմուտքի մէջ,
որ մեթոտով եւ տեւականօրէն միութեան գի-
ծը կազմէր Արեւմուտքին եւ իր միջեւ ։ Այդ
կեդրոնը Մխիթարն է որ հիմնեց ։ Եւ անոր
բարիքը աւելի մեծ եղած է միզի համար քան
ինչ որ շատերը կը կարծեն ։

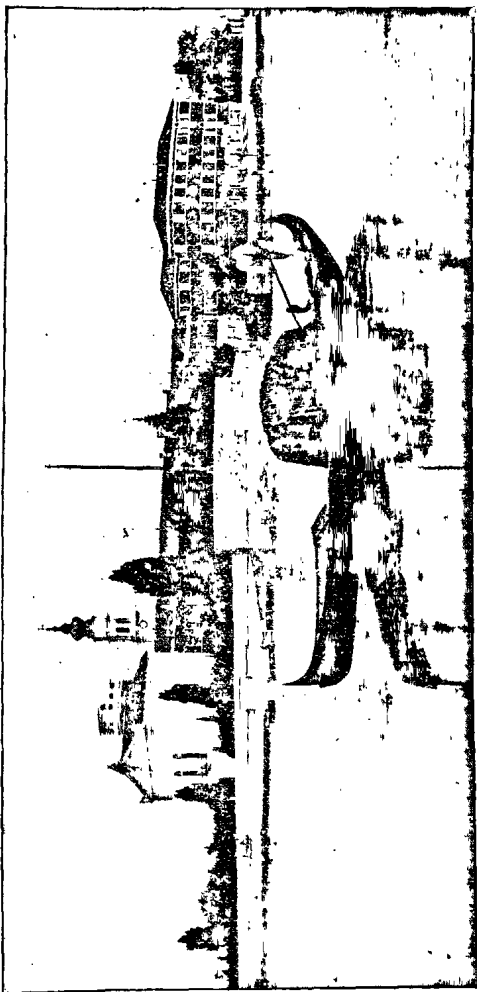
Մեթոտի, յատկութեան, կարգաւորութեան
պակասը ամենէն զգալի եւ ամենէն ծանր թե-
ւաթիւնն է որ ի յայտ կուգայ քաղաքակա-
նութեանն ինչպէ՛ս եւ գրականութեանն մէջ
մեր ժողովրդին, որ, ինչպէն ալ միշտ մղուած
ըլլայ դէպ ի Արեւմուտք, ստիպելի տարտա-
մութեանն ու թանձրութիւնէն շատ քան պա-
հած է միշտ ։ Այն սերտ չլիւսմը զոր Մխիթար
եւ իր յաջորդներն ունեցան եւրոպական աշ-
խարհին հետ, իրենց միոխանցեց այն մեծ յատ-
կութիւնը որով Արեւմուտքը յաղթեց Արեւել-
քին, — մէթոտով գործունէութեան յատկու-
թիւնը ։ Բնադարանները, կրօնական ու պատմա-
կան գրքերը, հնախօսական ու աշխարհադա-
կան ուսումնասիրութիւնները, եւրոպական
հրաշակներաներու խնամոտ թարգմանութիւն-
ները, ճաշակաւոր ու հմտալից հեղինակու-
թիւնները, Հայոց հին հեղինակներու գործե-
րուն կրկիկ տպագրութիւնը, մեր մէջ կը մտցը-
նէին՝ կարելի է ըսել առաջին անգամիւ ըլլա-
լով՝ այդ մեծ ու թեզուն շորտով թիւնը կանո-
նաւոր, գիտակից, ներհուն աշխատութեան զոր
Արեւմուտքը սորվեցուց Մխիթարեաններուն

եւ զոր անոնք իրենց հայրենիքի եղբայրներուն
սորվեցուցին ։

Մեթոտով գործունէութեան, կանոնաւոր, գի-
տակից աշխատութեան այդ ձգտումն է որ Մխի-
թարի եւ իր յաջորդներուն գործը աւելի կա-
տարեալ եւ յստակ կը կացուցանէ քան է. դա-
մի. եւ. ժի. զարու հայ մտաւորականներու գոր-
ծը. Հայր Արսէն եւ Հ. Եղուարդ Հիւրմուշ շատ
աւելի լայն սահմանի մը մէջ արեւմտեան մտա-
ծումն ու գեղեցկութիւնը ներմուծած են հայ
մատենագրութեան մէջ, քան Ե. զարու բոլոր
թարգմանիչները մէկանց, որոնց ճիշդ, կր-
նական մասնագութեանէն տիրապետուած, միա-
կողմանի եւ սահմանափակ է եղած հարկաւո-
րաբար, մինչդեռ Մխիթարեաններն ամբողջ
Արեւմուտքը բացին հայ մտքին առջեւ՝ իր հին
ու նոր ասկէն տեսակ ճոխութիւններովը ։
Չամչեան որ միեւնոյն հայրենասիրական ձեռ-
տումով ու ծրագրով վերակաւած է Խորենացիին
գործը, անշուշտ շատ աւելի ընդարձակ, բազ-
մաբարդ ու լիալիբ ձեւով մը կատարած է
զայն, եւ արդի Հայութիւնը եթէ խորիտանց-
եալի մը զաւակն ըլլալուն գիտակցութիւնն
ունեցած է՝ ասի կը պարտի ոչ թէ Խորենա-
ցիին, որուն պատմութիւնը վերջին ժամա-
նակներու մէջ քանասէրներու ուսումնասիրու-
թեան նիւթ ընծայած է աւելի քան ժողովրդին
մէջ ուղղակի կարգադրած, այլ Չամչեանի
գործին եւ անկից ծնած բազմաթիւ Հայոց պատ-
մութեան գաղաղութիւնն ։ Դաւով «ուսումնա-
սիրութիւններու», մեր բոլոր հին գրականու-
թեան մէջ հազիւ քանի մը հատ կարելի է զըտ-
նել որ այդ անունին կարեւոր արժանանալ ։
Մխիթար Հեբացիին, Անանիա Շիրակա-
ցիին գիտական աշխատութիւններէն, Մխի-
թար Գոյի Դատաստանարքէն, Եղեղեանի
Քերականութեանն, եւ կարգ մը բժշկարաննե-
րէ ու սրբազան գրքերու մեկնութիւններէ
զատ, ուրիշ ոչինչ թողած են մեր նախնիք
բայց եթէ բանաստեղծական ներշնչման յաճախ
վեւմ բայց գրեթէ միշտ ձեւով անկարգ եւ ան-
կատար արտագրութիւններ, պատմական քրո-
նիկներ՝ մեծ մասամբ խառնափնթոր, տարտամ
ու ճողոճ ։ Մխիթարեանները, ուղղակի ու
գեղութիւնը կ'ընդլայնէ յայտնի աշխարհին ու

ւոյն, ամէն ճիւղի մէջ լոյս ու կարգ մտցուցին, Մխիթար, Չամչեան, Ինճիճեան, Աւգեր, Ամալ, Բագրատունի, Հիւրմիւզ, Ալիշան յօրինեցին առաջին կանոնաւոր քերականութիւնը, բառարանը, պատմութիւնը, աշխարհագրութիւնը զոր Հայերն ունեցած ըլլան երեք, հաստատեցին ամենէն կատարագործեալ տպարանը, հրատարակեցին նախնեաց գործերը ամենէն խնամալ տպագրութեամբ որ կարելի ըլլար իրենց տանը, նւրոպայի դասական հրակերտները Հայոց ծանօթացնելու եւ ինքնագիր արտագրութիւններով Հայոց մէջ բանաստեղծական վերածնունդ մը յառաջ բերելու գործը կապարեցին յստակ ու լայն ծրագրով մը որուն պէս ոչ մէկ մտաւորական խումբ զեռնէր ունեցած Հայոց մէջ՝ Հայկէն ի վեր Մխիթարի տան երկնգումովը՝ աշխատութիւնը բամբուկով, Վենետիկի Մխիթարեան քղերկեցկադիտական գործունէութիւնը շարունակեցին ծաղկեցնել նոյն ճամբով, իսկ Վիննայայինները, գերման միջավայրին ներգործութենէն տոգորուած, պատմական, լեզուագիտական, հնախօսական ուսումնասիրութեանց կատարմանը մէջ զրին այն ամբողջ գիտական խղճմտութիւնն ու ճշգրտութիւնը զոր ուէ եւրոպացի գիտուն պիտի դնէր։ Բագրատունիի եւ Հիւրմիւզի թարգմանութիւնները առանց չով ինտիման ու եւ մեղադրանքի արծանանալու կարելի է լրջօնթ տը Լիլի եւ Պոտլէրի հանճարեղ ու վճռական թարգմանութիւններուն հաւատարմեղեղ, Ալիշանի բանաստեղծութեանց մէջ կան էջեր որ, մտածութիւն խորութեամբ ինքն

բարդ ու նուրբ գեղեցկութեամբը Հիւկոյի կամ Պայրընի հաւաքածոյի մը մէջ պիտի կրնային

Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ՎԱՆԳ

սեղեղ, Ալիշանի բանաստեղծութեանց մէջ կան էջեր որ, մտածութիւն խորութեամբ ինքն

տեղ ունենալ, Չամչեանի յիշատակարանը վար ի մտքը ճշտութեամբ ինքն մը գործէն։ Եւ ու է

եւ րոպացի գիտնական պիտի չվարանէր ստորագրել Ինճիճեանի, Գաթրճեանի, Սլաթեանի, Գարաքալեանի, Տաչեանի աշխատութիւնները։ — Ու այդ յստակ ու միջոտաւոր ոգիին շնորհիւն է որ Մխիթարի հիմնած շէնքը մնացած է եւ պիտի մնայ միշտ կանգուն, ամուր եւ կենդանի, հակառակ միջակութեան փակագծիծեալութեան որոնք չեն կրնար երկար տեսել այդքան վեհ աւանդութիւններով հարուստ տան մը մէջ։

Այդ գոթը կատարած են Մխիթարեանք ոչ միայն իրենց հրատարակած գրքերով, այլ եւ — ու աւելի ընդարձակ ու կենդանակ ձեւի մը մէջ, — իրենց հասուցած աշակերտներով։ Պէտք չունիմ հոս մանրամասնօրէն բացատրելու գերը զոր կատարած են արդի Հայութեան կազմակերպումին մէջ՝ Պէշիքթալեան, Հեքիմեան, Թերզեան, Մերենց, Մամուրեան, եւն։ Անոնք հիմնած են հայ թատրոնը, անոնք գրած են ամենէն յզկուած ու նրբացած, ամենէն «արուեստագէտ» ձեւով բանաստեղծութիւնները զոր Հայերէն լեզուն ունեցած ըլլաւ մինչեւ իրենց օրը։ զարգացուցած են վէպն ու լրագրական քրոնիկը, ոտմանթիկ գրականութիւնը ծանօթացուցած են Հայոց՝ անթիքի թարգմանութիւններով։ Մխիթարեանք աշակերտներն են վարձեալ որ դիւաւոր նախաձեռնութիւնն ունեցած են Միացեալ Լիկերութեան՝ այսինքն ա ս դարուս ամենէն կարեւոր հայ մարմիններէն մէկուն՝ հիմնարկութեանը։ Եւ իրենց գերը անհուն է թրջահայ հասարակութեան բարբերուն նւրոպացման մէջ։ Եւրոպացիներէ անջատ ապրող, իրենց արեւելցութեանը մէջ կղզիացած Հայոց զանազուածին մէջ, այդ Եւրոպայէն հասնող, դաստիարակութեամբ ու հոգով բուրոյթին եւրոպացած երիտասարդները, իրենց կաթոլիկութեանը պատճառովն ալ սերտ յարաբերութեան մէջ՝ եւրոպացի տարրին հետ, մեծապէս նպաստած են իրենց համարային դրոժունքի թեմանը ինչպէս անձնական կենսովը, հայ ժողովրդին մէջ եւրոպական ձգտումներու, կենցաղավարութեան եւ ճաշակի տարածմանը։

«Արուեստագէտ» ու «Եւրոպացի», ահա ինչ որ եղած են Մխիթարեաններն ու իրենց աշակերտները։ Մեր բարբերուն — մանաւանդ

Պոլսահայոց բարբերուն — Թանճը դեհկութեանը մէջ, անոնք ազատութեան ու գեղարուեստի միջոցաւորութիւն մը մէջ զարգացող ազգերու հոգին, ոճը, ձեւերը բերած են։ Եւ «ղիւցազնական» տարրը մտցուցած են անոնք մեր մէջ, մեր ամբողջ հին մատենագրութիւնը ողբ մըն է, — նոր ժամանակներու մէջ, ԺԹ. դարու սկիզբը, Հայերը, Մխիթարեաններէն դուրս, գրեթէ ուրիշ բան չէին արտադրած բայց եթէ ծթած բանակութիւնը, վարնոց ծագութեան թիւններ ու տափակ վիպասանութիւններ։ Մխիթարեանք, առաջին անգամ ըլլաով, հնչեցուցին՝ հայ լեզուով՝ այն անհասկանալի տոբը զոր Հոմեր, Վիրգիլ, Սոփոկլէս արձակած են Արեւմտեղի մէջ։ Մխիթարեանք առաջին Հայերը եղած են որ զիւցազնեղութիւնն ու ողբերգութիւնը մտցուցած են հայ մատենագրութեան մէջ, այսինքն գրականութեան երկու աղնուագոյն ու վեհագոյն ձեւերը լալկան հայերէնը իրենց մատենաբուն տալ՝ չեփորի գոչիւններ, զորսի չկանգններ, սուրի շալիւններ արձակած են։ Չամչեան, իր յաւիտենական գիրքովը, ցոյց տուած է մեր նւթահայերը Հոմարայեցիներու հոգին ու լեզուն զգեցած։ Բազմատունին «Հայկ գիւցազն»ով ուղած է մեր նախնիքը մեզի պատկերացնել «Իրական»ին քաջերուն համաման։ Ալիշան Վարդանը, Տրդատը, Աշոտ Երկաթը երգած է պղպտտե տողերու մէջ։ Պէշիքթալեան, Թերզեան, Հեքիմեան իրենց զիւցազնացուցած են այն արի գեղացու վտարէնութեանը, լեզուին, այն յանդուգն արարքներուն որոնք Ալթիքիական կամ Գորնիչլական կամ Հիւկոյական անձնագրութիւններուն յատուկ են։ Եւ ինչ սերուն նորութեանը մէջ, անոնք վերածնութեան արուեստագէտ-կրօնաւորի իրենց հայակապ ախպարը կանգնեցուցած են։ Այդ վեղարարները, որ առանց տող մը ջնջելու մեզի տուած են Հոմարտն ու Վիրգիլն ու Սիլուսն ու Ուլարտիսը, իրենց խաչական ինչպէս եւ հեշտական էջերովը,

որ սէրն ինչպէս հայրենիքը, Աստուած ինչպէս եւ անոր արարածներուն զեղեցկագոյնը՝ կենը՝ երգած են առանց ու եւ յիմար ամօթ-խածութեան, ըմբռնելով որ Գեղեցիկն պաշտամունքը ալէն նիւթ կը արագորոճէ, այդ

Հ. ԱՐՍԷՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

իրենց սքեմին տակ արևոտ ու վարդափայլ հողի մը սնուցանող երգիչները՝ երիտասարդութիւն, քաջութիւն ու շնորհ են բերած մեր քիչ մը պառուած, կքած ու զառամած ժողովրդին։

Մխիթարեաններու «կաթոլիկութեան» հանդամանքը յիշեցի՝ անհրաժեշտ կը նկատեմ ծանրանալ ասոր վրայ եւ ատոր բաժինը ճշդել Մխիթարեանց ճիգերուն բեղմնաւորմանը մէջ, Մխիթարեանց մասին խօսող Հայերէն—Լուսաւորչական Հայերէն—շատերը, նոյն իսկ զանոնք ներքողած ատեննին՝ ծամածուծութիւն մը կը պահեն միշտ անոնց կաթոլիկութեանը համար, պէտք չէ մոռնալ այն Պոլսոյ տեսակ մը վայրենիները որոնք Պէշիքթլիեանին իսկ զործը պարտութեամբ նկատած են երկայն ատեն որովհետեւ «կաթոլիկ» էր անոր հեղինակը, արդեւ կը կարծեմ թէ կաթոլիկութիւնը սատար մը աւելի եղած է՝ ամբողջական իրականացմանը համար Մխիթարեանց քաղաքակրթական ըրգրին։

Մխիթարեանք, կաթոլիկ ըլլալով, աւելին բերքնապէս ու մտերմօրէն թափանցած ու իւրացուցած են եւրոպական, մասնաւորապէս լատին քաղաքակրթութիւնը, այսինքն ամենէն յատկաւ, ամենէն լուսաւոր ու հաւասարակիւթ քաղաքակրթութիւնը, հէտք է ճշդեմ որ նոյն ինքն կաթոլիկ կրօնքին չէ որ կը վերապրեմ ու եւ ատաւելութիւն ուրիշ կրօններու վրայ, կամ ուր է ներքնագոյ յատկութիւն՝ աղղի մը քաղաքակրթութեամբ գիւրացնող, ընդհակառակն, իբր կրօնք, ամենէն քիչ սիրածս է կաթոլիկութիւնը, շատ «գիւրացական» եւ շատ «աշխարհիկ» կրօնք մը։ մեր հայ եկեղեցին՝ ինծի համար՝ շատ աւելի բնականօրէն կը համապատասխանէ քրիստոնէական ողիւն, եւ իր անկեղծ, պարզ ու ժողովրդական ճիշտութեամբ շատ աւելի զեղեցիկ է իբր «քրիստոնէական» հաստատութիւն։ Բայց կաթոլիկութիւնը Մխիթարեաններու համար հզօր կապ մը կազմած է լատին աշխարհին հետ, իրենց յարաբերութիւններն աւելի սեղմած, մտերմացուցած եւ ընդարձակած է անոր հետ։ այս տեսակէտով է որ զայն կը համարեմ Մխիթարեաններու գործը գիւրացնող տարր մը։ Չեմ գիտեր թէ խորին համոզումով մը կաթոլիկութեան յարած ըլլալուն համար էր որ Մխիթար արքայ իր միաբանութիւնը պապին հովանոյն տակ դրաւ, թէ գիւրացեղական մը տածումը մը լոկ մղուած։ երկու պարագային մէջ ալ չեմ մեղադրեր զինքը։ նախ, մարդ մը բացարձակապէս աղաւթ է յարելու այն կրօնքին որ իրեն ամենէն զեղեցիկը կը թուի, քաւ է որ իր ազգային կրօնքէն տարբեր կրօնքի մը յարկը գինքը չմղէ հակազգային զբաղումներու, —ինչ որ տեսնուած է շատ մը ուրիշ հայ կաթոլիկներու մէջ (միշտ պիտի յիշենք Կիլիկիոյ Ունիթորոներուն ատեն երեւան ելած հրէշային Վասիլեոսը, որ ամբողջ կեանքը անցուց հայաւանդելու հայ եկեղեցին, հայկական ծէսերը, նոյն իսկ հայերէն լեզուն, եւ որ ուղեց որ իր գերեզմանին վրայ գրողմուխ սառնաքործ եւ աղուշ վերաառութիւնը՝ «Վասիլիոս, թշնամի Հայոց ազգին»)։ Ինչ ալ եղած ըլլայ Մխիթարի գրգռելը իր արարքը շատ ուշիմ է եղած եւ գործնական, որովհետեւ կաթոլիկ Իտալիային

մէջ՝ ասկից երկու դար առաջ մահաւան՝ լուսաւորչական միաբանութիւն մը չէր կրնար յաջողիլ իր վանքը կաթողիկ, գտած է ամենամեծ յաջողութիւնը զոր կրնար գտնել՝ եւ Մխիթարեան կաթողիկ ըլլալը պատճառ եւ զած է միանգամայն որ Իտալիոյ, Քրիստոսայի, Աւստրիոյ մէջ մտաւորական կղերական, քաղաքական կարգ մը բարձր չըջնակներ աւելի սերտ համակրութեամբ մը վարուէին այդ միաբանութեան հետ, եւ այդ միաբանութեան վրայն՝ ամբողջ հայ ազգին համար սերտալիբ զգացումներ տածէին։ Անտարակուսելի է որ եթէ Նաթղէտի Գ ի «կաթողիկ» Ֆրանսան իր գիւտնագէտներովը, զբաղէտներովը, բանաստեղծներովը, այնքան ջերմ համակրութիւն մը զոյգ տուած է հայ ժողովրդին եւ հետաքրքրուած է անոր անցեալովն ու ներկայովը, աւստր պատճառ եղած է զլիսաւորապէս կաթողիկ Մխիթարեան գործիչներու ներկայութիւնը Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ, եւ նոյնչափ անտարակուսելի է որ Մխիթարեանց կաթողիկութիւնը հակազգային զգացումներու չէ մը՝ զած զիրենց, եւ ազգային տեսակէտով իրենց համար իրական թեքութիւն մը չէ կազմած զիտեմ որ Վենետիկ ու Վիեննայի վանքէն եւլած են կարգ մը հրատարակութիւններ, պատմական եւ կրօնական, որ երբեմն իրենց մէկ լեռնի էջերուն մէջ վերաւորիչ հանգամանքէ մը զուրկ չեն եղած մեր ազգային եկեղեցւոյն համար, եւ բնաւ երեւեմբ մտքէս չ'անցնիր թոյլ տալ ու եւ մէկուն որ այս տողերէն հետեւ յընէ թէ ներքին կը գտնուի Ջնտոյեանի մը այսօր կատարած ալլանդակ դերը՝ զոր հակազգային եւ հակամարդկային կը նկատեմ։ Բայց սկիզբէն ի վեր իրենց ունեցած գործունէութեանը ամբողջութիւնը նկատելով, Մխիթարեանները, թէպէտ թուոյ կաթողիկ, աւելի «հայ» են եղած քան կաթողիկ Վենետիկ Մխիթարեանց քաղակրտներն որ յարուցիչները եղած են հայահաստեանեան շարժումին, եւ ջախջախած են կաթողիկութիւնը հայաստեցութեան տանող պղծաբան հայ-կաթողիկներուն ջոկաւոր։ Իրենք են որ արտագրած են Պէշիմթաշեանը, ազգամայիլ ճարմանող Մայր-Հայութեան եւ իր հայ-կաթողիկ զաւկին միջեւ։ Եւ մենք պէտք է

մղուինք արդէն ամէն բան իրենց ներքին երբ մտածենք թէ իրենց ազդեցութեամբն է որ մեր ցեղն ունեցած է՝ այս դարու մէջ՝ իր ամենէն նորացած ու շնորհալի մտքերը, բացարձակապէս, անխառնօրէն «եւրոպացի», («եւրոպացի» բառին լատինոյն իմաստովը), — Պէշիմթաշեանը, Աղամեանը, Տիգրան Երկաթը, այսինքն Հայեր զոր առանց ու եւ վարանումի կրնանք Անտրէ Շէնիէներու, Սալվինիներու եւ Անաթոլ Ֆրանսներու քովը դնել։

• •

Անշուշտ, ըսել չեմ ուղեր թէ Մխիթարեանց ամեն բան ըրած են արդի Հայութեան վերականգնողական մէջ, եւ թէ առանց իրենց՝ հայ ժողովուրդն այսօր բացարձակ խաւարի մէջ պիտի թաւալէ՝ իր անցեալին անգիտակ եւ իր լեզուն կորսնցուցած։ Ոչինչ աւելի անախորժ է արդէն քան փքուն ինքնահիացումը որով կարգ մը արդի պզտիկ Մխիթարեաններ հայ ազգութեան տարամբժ ազատարար եւ վերածննդի գերն իրենց տանը կը վերադարձնեն, հայ ժողովուրդը, տարբերապէս ճկուն, դիմացկուն եւ մշտականօրէն, որ դարեր ի վեր իր ինքնութիւնը պահած է՝ առանց եւրոպայի մէջ կեդրոն մը ունենալու, անտարակոյս պիտի կանար նորէն, նոյն իսկ առանց Մխիթարեաններուն, ուղղակի ազդեցութիւն եւրոպական հասանքէն որ այս դարու ողողեց ամբողջ Արեւելքը արթնալ իր բարոյական թմբու թնէն, վերականգնել իր լեզուն եւ իր գրականութիւնը, բայց այդ դարթումը առանց Մխիթարեաններուն, աւելի զանոյաղ պիտի ըլլար, վերականգնումի ճիգը աւելի խաբարփուն, անտոյգ ու՝ տաժանելի Մխիթարի տունը դիմացող ու կանոնաւորեց հայ ազգին ճիգը, — եւ հոտ է իր արժանիքը։

Մխիթարեանց գործը շատ մեծ է, բայց ամբողջ գործը չէ, անոնց հետ զուգահեռաբար, Պոլիս-Իզմիրի հայ լուսաւորչական մտաւորականներու գործունէութիւնը, եւ մանաւանդ ուսանաց գործիչներու դերը, անպիտան առջ ունի արդի Հայութեան բարոյական վերականգնման մէջ։ Զատուրճեան, Միսաքեան, Գրիգոր Օտեան, Ռ. Կանեան, Օսրու թիւն Սվանեան, Պարոնեան և

Դուրեման, Զիրինկիրեան, Կոստանեան, Տէտէեան՝
Պոլսոյ եւ Իզմիրի մէջ, Աբովեան, Նազարեան,
Նալբանդեան, Բարխուդարեան, Բաֆֆի, Արծ-
րունի, Քամառ-Քաթիպա, Բերթէ Պատկանեան,
Միտրիշ Էմին՝ Մոսկուայի եւ Թիֆլիսի մէջ,
կատարած են զործ մը որ ոչ նուազ կարեւոր է
քան Մխիթարեանց գործը, եւ ուրիշ տեսակէ-
տով մը աւելի իսկ կարեւոր։ Մխիթարեանք,
վանքի մարդիկ, զբքի մարդիկ, ժողովուրդին
եւ անոր ետեւ, բարեխուռն կեանքէն անջատ,
հարկաւորաբար պիտի ունենային՝ զխաւորա-
պէս՝ «գրքի» գործունէութիւն մը, Մոսկուա-
յի, Պոլսոյ, Թիֆլիսի եւ Իզմիրի գործիչները,
ժողովուրդին մէջ ապրած, կրօնակոտն կամ վար-
դապետական ու եւ կապէզ զերծ, եւ արպակա-
նապատեղութեան ընդունած՝ ոչ թէ կղերա-
կան, զերտական արխանտանոցան սահմանի մը
մէջ լոկ, ալ իր անխնէն կենսախայտ ու «նոր»
ձեռն մէջ, կատարած են զործ մը աւելի կեն-
դանի, ժողովուրդին ամբողջական պէտքերուն
աւելի զոռացում տուող Մխիթարեաններուն(»)՝
զործը՝ ընդհանրապէս՝ «գրք» կը հոտի, եւ ը-
զականաբար կը ձգտի սոյտ զէպ ինչը, զէպի
նպատակարար, եւ երբեմն ինչոյ իսկ ինչ որ միեւն-
նոցն բանը չէ, զէպ ի անպէշ հետեորակաւը։
Բազմաբանները, Հիւրմիւլինքը, Ինճիճեան-
ները, Ալիանները Հայաստանը երգած են՝ ա-
ռանց զայն տեսած ըլլալու, առանց մտահո-
գութիւնն ունեցած ըլլալու երթալ անձամբ
զայն ճանչնալու. եւ պէտք չէ մոռնալ որ աշխար-
հաբարին անխուսափելի տիրապետումը յեն
ըմբռնած, Ալիան՝ իր անքան սիրուն «Յու-
շիկներ»ը դրելու ասին՝ «աղտոտ ճուրջի կտոր»
անուանած է աշխարհաբար, եւ «Հուսնապ» գը-
րն է Նջիր, որուն, սակայն, «Հնահապտի
երգեր»ուն հետ, հայ ժողովուրդին իրեն համար
ունեցած երախտագիտութեանը մէջ ամենէն մեծ

(*) Հուս Մխիթարեան ըսելով կ'ախարհեմ միայն՝ սլանալանս գործիչներու, իրենց Մուս-րատ-Թափայեղեան վարժարանին մէջ՝ հասուե-
ցած աշակերտներուն գործը, թէպէտ միշտ «դասական» , «բրական» երանգ մը կը պահէ, արդի կենանքին , փողովորդանս գործունէու-
թեան հետ ստոր կապեր ունեցած է յաճախ , եւ նոյնչափ արդիւնքն է Պոլիս-Իզմիրէ մի-
ջավայրին ու տեղական գործիչներու ազգե-
ցութեանը ողջափ Մխիթարեան վանքին ներ-
գործութեանը :

digitized by

բաժնի՝ կը կազմէին թիֆլիսի, Մոսկուայի, Պոլ-
սոյ եւ Իզմիրի մասաւորականներուն գործը
«կեանք» կը հօտի. անոնք հաստատած են բուն
կապը, կենդանի կապը, ժողովուրդին ու գրա-
գէտներին մէջ. անոնք, անոնք կապ մեծ կը պահեն մեր
արդի լեզուն, մեր արդի գրականութիւնը՝ իր
արդի ձեւին մէջ — մէյլը Բաֆֆիով, լրագրու-
թիւնը Աքթըրնիով, Յարութիւն Սվահանով,
Երգիծանքը Պարոնեանով, Խմաստասիրական
գրականութիւնը Միսաքեանով, Նոյրը՝ բանաս-
տեղագութիւնը Դուրեանով եւ Քամառ-Քաթի-
պայով, եւն. ։

Բայց Մխիթարի տունը միշտ էլ պահե էր «առաջնութեան» արժանիքը։ Ան է որ առաջին ջահը բարձրացուցած է, ԺԻ՛ դարու. սկիզբն իսկ, հայ ժողովրդին վրայ համատարած ծաւալող խաւարին մէջ, երբ մեծեղութիւն կը տրէէ Մոսկուոյ ինչպէս Պոլսի, Քիֆլիս ինչպէս Իզմիր։ Բոլոր իսկ կեդրոններն այլ ջահն տրուած կած պաշտօնութեան ազգութան ին բրենց առաջին սթաիմանը մէջ։ Արուիան, հմայուած Մխիթարի տանը հրապուրէին, քիչ էր մնացած որ Ս. Ղազարու վանքն երթար՝ միաբան ըլլալու մեր ըդրոր այն բանաստեղծները որ հայ անցեալը երգեցին, Չամչեանէն ազգութած հն՝ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով։ Միաբան պաշտող մըն է եւ հետեւող մը։ Զիւրկոյններուն եւ Բագրատունիներուն։ Չամչեանի պատկառանքով կ'արտասանէր Մխիթարեանց անունը։ Դուրեան իր վարպետները կ'անուանէր Ալիշանն ու Պելիքթաշեանը։ Եւ իր վարագի վանքին խորէն, իր խեան Հայրիկն իր գրական առաջին փորձերը «Բագմալէկ»ին կը զրկէր իր սքանչալուծին հետ. ու «Հրաւիրակ Այրարատեան երկրին»ն ու «Հրաւիրակ արքայութեան երկրին»ը կը գրէր հետեւելով վանքին ըզիած դիւրադնիքական մատենապարտեան։

Եւ յետոյ, Մխիթարեանք ունեցած են ար-
ուեստի սէրը, կատարեալին, նրբացեալին, յըղ-
կուածին ձգտումը, նշնակի ժողովրդեանը,
— անպիտի աստիճանով մը եւ ձեռով մը զոր
հայ ժողովուրդը, միշտ շատ հզօրապէս քնի-
նանչուած ու խորագլոց, բայց միշտ քիչ մը
«պաշտ-պողո՞ք»՝ արտայայտութեանը մէջ, եւ-
րեք չէր ունեցած, բայց ի մէկ քանի ոսկի բա-

ցատու թխններէ, ինչպէս նարեկացին, Համբրոնացին, Եղիւն, եւ այն մեծ արուեստագէտները որ Աստուածաշուշինն ու Ոսկեբերանին գործերուն հայերէն թարգմանութեան հրաշակիւրը արտաբերեցին : Մինչև ժ.թ. դարու կէսը, հայերէն լեզուով (հին հայերէնով) երևեցած ամենէն անթերի եւ խնամուած աշխատութիւնները, Մխիթարեանց գործերն են եղած . ուստիայն ու թրքահայ գրագէտներու գործերը, յաճախ կը գերազանցեն Մխիթարեանց արտագրութիւնները՝ կենդանութեան, նորութեան, ինքնատուութեան կամ անմիջական օգտակարութեան տեսակէտով, բայց ոչինչ կարելի է գտնիլ անոնց մէջ որ այնքան «կատարայ» ըլլայ եւ այնքան նուրբ, այնքան «եւրոպական» որքան Բագրատունիի եւ Հիւրմիւղի թարգմանութիւնները, Ալիշանի «Հաբսն» երգը, Պէշիքթաշլեանի գրաբար եզերերգները :

Այն պահուն ուր Վենետիկ միաբանութիւնը կը աճէ իր մեծ հիմնադրին յորելեանը, այդ միաբանութիւնը զգալիորէն չունի այնչեւ այն գիրքը, այն հեղինակութիւնը զոր ունեն ասկից իստուն տարի առաջ . այսօր Մխիթարեաներէն դուրս կատարուող հայկական գործունէութիւն՝ իր ամէն ճիւղերուն մէջ՝ աւելի կենսունակ, աւելի շահկան եւ աւելի հզոր է քան այն զոր Մխիթարեանք կը շարունակեն կատարել. Հայութիւնը եւրոպային ծանօթացնելու, Հայոց անցեալը հետզհետէ աւելի մանրամասն ու ճշգրիտ կերպով Հայոց ճանչնելու, եւրոպական քաղաքակրթութիւնը Հայոց մէջ տարածելու, եւ հայ մատենադարանութիւնն ու լեզուն կատարելապէս ու նրբագոյն ձեւի մը հասցնելու ճիւղը այսօր աւելի տեղի կ'ունենայ Մխիթարեաներէն դուրս քան անոնց ձեռքով . եւ Մխիթարեաներէն իրենք են որ այսօր կը կրեն — շատ անբաւական կերպով — իրենցմէ դուրս կատարուած այդ գործունէութեան ազդեցութիւնը :

Բայց այս բոլորը բնաւ երեք արդիւք մը պիտի չըլլայ անշուշտ որպէս զի հայ ժողովուրդը ամբողջութեամբ իր սրտին բովանդակ հրախտագիտութիւնն ու գործով բերէ թափէ Ս. Ղազարու վանքին գողտր սեմին վրայ այս յուզիչ ու մեծ յորելեանին առթիւ, որուն

մէջ կը տօնուի երկու գարու հսկայ գործ մը եւ այդ գործին վսեմ հեղինակը, հայ ցեղին ամենէն հզոր զաւակներէն մէկը, Մխիթար :

Որքան հայրիկը որոյմէն էջ միածնայ միարանութեան կողմէն եւրոպայի Հայոց առաջնորդ Ի.Թ.Տեան Գեորգ եպիսկոպոսը զբրկել Վենետիկ՝ իր ձեռագիր մէկ կոնյակովը, եւ ըսուեցաւ . նոյն իսկ թէ հաւանած է եղեր՝ Ս. Ղազարու վանքին յայտնած փափաքին գոհացում ապով՝ հոն գրկել, յորելեանի հանդէսին համար՝ Սեւանայ վանքին Աստուածածնայ հինաւորաց պատկերը, որուն առջեւ Մխիթար ասեւնով աղօթիք է եւ, ըստ սրտաշարժ աւանգու թեան մը . Աստուածածնին խրախուսիչ ձայնէն է ըսել . «Նոր Դար»ը խտրել քննադատած էր Հայրիկը՝ նուիրական պատկեր մը Հայաստանի մէկ վանքէն հանելու եւ փութալով կաթողիկ միաբանութեան մը ոտքը զրկելու . որոշումը տուած ըլլալուն համար, եւ կեղեցական պատճառութեանց տեսակէտով, «Նոր Դար»ին զիտողութիւնը իրաւացի էր, եւ Հայրիկը ետ կեցաւ իր որոշումը գործադրելէ : Բայց ամենայն Հայոց կաթողիկոսին կողմէն Մխիթարի հողոյն հանդէպ պատճառելու այս բուռն ձգտումը, որքան ալ ճարտիկ ձեւ մը զգեցատ ըլլայ . ազնորէն յուզիչ, եւ մեծապէս պատուաբեր կաթողիկոսին աւանդ եւ զուրկալից սրտին : Սուգի ու դառնութեան այս օրերուն մէջ, պէտք է ուրախաբեր ձայնի մը պէս ողջունել իջմիծանէն եկող այդ հայրական հզոր խանդաղատանքի ողջոյնը, կաթողիկի եւ լուստ որչափանի անխմստ ու զդուելի եւ ազգայնութեան մեծ դադափարին ներքեւ այլեւս բացարձակապէս ջախջախուող պատուարին վերեւէն, գէպ կ'ենեակի տունը, որուն բովանդակ հայ ժողովուրդը յաւիտեան շնորհապարտ պիտի ըլլայ, որովհետեւ ան դարաւոր ստրկութեան մը մէջ լղբուած մեր ցեղին վրայ Գեղեցկութիւնն արեւը :

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

